

אבק לשון הרע בשיטת הרמב"ם*

פתיחה
שיטת "החפץ חיים"
שיטת "יד הקטנה"
חומר איסור אבק לשון הרע והגדרתו

פתיחה

ראשיתו ורובו של הפרק השביעי והאחרון מהלכות דעות יוחד ע"י הרמב"ם להלכות לשון הרע ורכילות. אחר שהבחין בין "הולך רכיל", "מספר לשון הרע", "מוציא שם רע" ו"בעל לשון הרע", כתב הרמב"ם:

"ויש שם דברים שהן אבק לשון הרע. כיצד, מי יאמר לפלוני שיהיה כמות שהוא עתה; או שיאמר, שתקו מפלוני, איני רוצה לאמר מה ארע ומה היה; וכיוצא בדברים האלו. וכן המספר בטובת חברו בפני שונאיו הרי זה אבק לשון הרע, שזה גורם להם שיספרו בגנותו, ועל ענין זה אמר שלמה "מברך רעהו בבוקר השכם קללה תחשב לו", שמתוך טובתו בא לידי רעתו. וכן המספר בלשון הרע דרך שחוק וקלות ראש, כלומר שאינו מדבר בשנאה; הוא ששלמה אומר: 'כמתלהלה היורה זקים חצים ומות - כן איש רימה את רעהו ואמר הלא משחק אני'. וכן המספר בלשון הרע דרך רמאות, והוא שיספר לתומו כאילו אינו יודע שדבר זה לשון הרע הוא, אלא כשממחין בו אומר, איני יודע שאלו מעשיו של פלוני, או שזה לשון הרע".

בהגדרת האופנים האחרונים של דיבור אסור בדברי הרמב"ם, והם המספר דרך שחוק והמספר דרך רמאות, נחלקו האחרונים אם שייכים הם לדברים שהם אבק לשון הרע או שהם עומדים בפני עצמם והם לשון הרע גמור, וכדלהלן.

שיטת "החפץ חיים"

מרבן בעל ה"חפץ חיים" ייחד לדיני אבק לשון הרע את כלל ט בחלק א של ספרו, ושם (בסעיף א במקור החיים) העתיק כמעט כלשונה את תחילת ההלכה דלעיל

* לע"נ אבי מורי ז"ל הרב ר' שמואל שרגא אמיתי שהיה מוותיקי מנויי "המעין", נלב"ע ליל נר ראשון של חנוכה תשס"ח.

ברמב"ם. אך להלכות העוסקות באיסור סיפור לשון הרע "דרך שחוק" ו"דרך רמאות" ייחד מקום בכלל ג בספרו שם, וביאר את טעמו (בבאר מ"ח ס"ק ב שם) שלדעת רוב הפוסקים דיבור "דרך שחוק" ו"דרך רמאות" הוא בכלל לשון הרע גמור ולא רק אבק לשון הרע.

אמנם, בביאור דעת הרמב"ם למד הח"ח שסיפור "דרך שחוק" ו"דרך רמאות" הוא בכלל אבק לשון הרע ואינו לשון הרע גמור, ובמקור החיים פסק הח"ח שלא כדעת הרמב"ם, כאמור, כפי שהבינה. את הבנתו בשיטת הרמב"ם ביסס הח"ח (בהערה על ס"ק ה בבאר מים חיים שם) מתוך השוואה לדבריו בפירוש המשניות במסכת אבות (בפירוש דברי המשנה בסוף פרק א "שמעון בנו אומר כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה"), שם כתב (ע"פ התרגום הישן): "ואבק לשון הרע הוא זיכרון מומי האדם בלתי-ביאור, אמר שלמה בזה הענין כי פעמים יהי הזכר מומי האדם בלתי-ביאור מראה שאין ידיעה לו במה שהובן מדבריו, ושהוא לא כיוון זה ואמנם כיוון ענין אחר, כמו שאמר (משלי כו, יח-יט) כמתלהלה היורה זקים חצים ומות כן איש רמה את רעהו ואמר הלא משחק אני". כדוגמא ל"אבק לשון הרע" נקט הרמב"ם בפירוש המשנה אופן של סיפור דרך רמאות ולא דרך שחוק; ומאחר ופתח את ההלכה בדוגמאות של אבק לשון הרע וסיים אותה בסיפור לשון הרע דרך רמאות (שאף הוא אבק לשון הרע לדבריו בפיה"מ), ברור שגם סיפור לשון הרע דרך שחוק שנמצא בנייהם הוא אבק לשון הרע, ולא לשון הרע גמור.

שיטת "יד הקטנה"

בעל "יד הקטנה"¹ סובר שגם לדעת הרמב"ם סיפור לשון הרע דרך שחוק ודרך רמאות הוא לשון הרע גמור ואינו אבק לשון הרע. הוא ביאר שמה שכתב הרמב"ם "וכן" לפני "המספר לשון הרע דרך שחוק", כוונתו היתה להדגיש שגם סיפור דרך שחוק ודרך קלות ראש אינו נראה לבני אדם כלשון הרע - אך אין הדבר כן, ועל זה אמר שלמה "כמתלהלה היורה זקים חצים וגו'", ולא היתה כוונת הרמב"ם לצרף את שני אלו לקבוצת האיסורים שהם אבק לשון הרע בלבד. הדברים מוכחים לכאורה

1 על הלכות דעות פ"ט, בהערות "מנחת עני" שבספרו אות יב, דף ריט ע"ב. ספר "יד הקטנה" יצא לאור בתחילה בעילום שם מחברו, אך בהוצאה השניה הסיר בעל ה"שואל ומשיב" בהסכמתו את המסווה מעל פניו, וכתב: "כי אף שהעלים המחבר מרוב ענוותנותו את שמו - אמנם ידענו גם ידענו כי הוא היה הרב הגדול הצדיק הנשגב מוהר"ר דב בעריש גאטליב ז"ל ששינאווע... שהיה סוחר נושא ונותן באמונה". ובנו של מרן הח"ח הרב ר' אריה ליב זצ"ל בקונטרס "קיצור תולדות החפץ חיים" מספר על אביו: "את שמו על ספריו חפץ חיים ושמירת הלשון - לא זכר, אחשוב כי אחז דרך בעל ספר "יד הקטנה" שהוקירו מאוד, ויש בו הרבה פרקים מדיני לשון הרע ורכילות, ומר אבי מביאו בספרו כמה פעמים, וגם הוא לא הזכיר את שמו על ספרו הנכבד".

מכך, שכאשר רצה הרמב"ם לומר לנו שאופן דיבור מסוים הוא אבק לשון הרע פירש בסופו "הרי זה אבק לשון הרע", ואילו בענין המספר לשון הרע דרך שחוק וקלות ראש ודרך רמאות לא כתב כך. על כך יש להוסיף, כי לפי חלוקת ההלכות ברמב"ם בדפוסים כלולים באותה ההלכה (פ"ז הלכה ד) איסור אבק לשון הרע וגם איסור סיפור דרך שחוק ודרך רמאות. אמנם, בחלוקה המקורית של ההלכות בכת"י מ"וכן המספר לשון הרע דרך שחוק" וכו' מתחילה הלכה חדשה, והדברים מחזקים את דעת בעל "יד קטנה" שמדובר בהלכות נוספות של לשון הרע, הדומות לאבק לשון הרע – אך אינן זהות להן. ואף שקרוב לוודאי שה"יד הקטנה" לא יכול היה לדעת זאת לפי דפוס הרמב"ם שהיו לפניו, מ"מ על כעין זאת נאמר 'חכם עדיף מנביא'.

לא מסתבר שנעלמו מעיני בעל "יד הקטנה" דברי הרמב"ם בפיה"מ המודפסים בסוף כל דפוס הגמרא², ויתכן מאוד שבעל "יד הקטנה" הבין שבמשנה תורה נטה הרמב"ם לדרך אחרת מזו שהלך בה בפיה"מ³. אלא שצריך לומר שההפרש בין דעתו בתחילה בפיה"מ לדעתו לבסוף ב"יד החזקה" אינו כה גדול, ומעיקרא כתב הרמב"ם שסיפור דרך רמאות אסור כאבק לשון הרע, ותמיד איסור זה בדברי שלמה המלך במשלי "כמתלהל... כן איש רמה את רעהו ואמר הלא משחק אני"⁴, ולבסוף בכותבו את משנה תורה הכריע אחרת.

ה"כסף משנה" ציין כמקור לדברי הרמב"ם לאיסור סיפור לשון הרע דרך שחוק ודרך רמאות את דברי הירושלמי (בפ"ק דפאה הלכה א), שם ישנם שני סיפורים של סיפור לשון הרע בצורה עקיפה. ויש לתמוה על מרן הח"ח שהביא (בבאר מ"ח ס"ק ג) מעשים אלו שבירושלמי כמקור לכך שדרך שחוק ודרך רמאות הוא לשון הרע גמור, ולא העיר שלפי דבריו יוצא שהכס"מ סבר אף הוא בדעת הרמב"ם שדרך שחוק ודרך רמאות אינו אבק לשון הרע אלא לשון הרע גמור, שהרי הביא כמקור לרמב"ם מעשים אלו בדיוק. אמנם מעיון בגוף דברי הירושלמי אין הכרח בדבר שבמעשים הללו מדובר על לה"ר גמור, וכבר דשו מפרשי הירושלמי השונים, ובספרים אחרים, בהבנת הדברים, שתלויים גם בגרסאות השונות שם, ואכמ"ל. בכל

2 ואף שלעת עתה לא מצאתי שהזכיר דברי הרמב"ם בפיה"מ בחיבורו, מ"מ 'לא ראיתי אינה ראייה'.

3 לפני שנים שלחתי לרב יוסף קאפח זצ"ל את תוכן הדברים שהובאו לעיל בענין חזרתו של הרמב"ם ב"יד החזקה" מדעתו בפיה"מ בגדר אבק לשון הרע, עמ"נ שיחווה דעתו על כך; וזוהי לשון תשובתו: 'ב"ה כ סיוון תשנ"ד. כבוד ר' איתיאל א"מ אמיתי נ"י. לשאלתו, יענין גם בפיה"מ מהדורתו. ולי נדמה שאין סתירה, ואשר כתב בפיה"מ שהוא אבק לשון הרע כתב גם במשנה תורה, ושתי ההלכות [ו-ז] ענין אחד הן, והמלה "וכן" מקשרת אותן. בכ"ר [בכבוד רב] יוסף קאפח'.

4 בפסוק נזכר גם לשון רמאות וגם לשון שחוק, וייתכן שאין הבדל בזה בין פיה"מ שם הביא את הפסוק באשר לסיפור "דרך רמאות" – למשנה תורה שם הביא את הפסוק בענין "דרך שחוק", וזו הסיבה כנראה לכך שבחלק מהספרים המילים "כן איש רמה את רעהו" אינן.

אופן, מעצם העובדה שציין הכס"מ כמקור לרמב"ם את המעשים שבירושלמי אי אפשר לדעת האם סבר הכ"מ בדעת הרמב"ם שסיפור דרך שחוק ודרך רמאות הוא אבק לשון הרע או לשון הרע גמור, אולם התמיהה על הח"ח נשארת בעינה. מכל הנ"ל נראה כי הבנתו של ה"יד הקטנה" בדברי הרמב"ם אפשרית ואף נוחה.

חומר איסור אבק לשון הרע והגדרתו

מצאנו שחכמים השתמשו בכמה איסורי תורה בלשון "אבק" להראות כי אין זה גוף האיסור. אולם אינו דומה "אבק ריבית" שאיסורו מדרבנן (הגמ' בתחילת פרק איזהו נשך, ב"מ סא, ב) ל"אבק שביעית" שהוא איסור הסחורה בפירות שביעית שהוא לרוב הדעות מדאורייתא (משום לאו הבא מכלל עשה של 'לאכלה' ולא לסחורה, ע"ז סב, א). לגבי אבק לשון הרע לא מפורש בגמ' או בראשונים אם איסורו מדאורייתא או מדברי חכמים⁵.

הרמב"ם הגדיר את איסור לשון הרע (פ"ז הלכה ב) כ"מספר בגנות חברו", וחידוש חידשה בזה התורה שעצם הדיבור במומי חברו אסור גם בלי להזיקו. אולם, כשם שבנזקי ממון יש חילוק בין נזק בידיים לנזק בגרמא, כך באיסור לשון הרע יש חילוק בין אם מספר בגנות חברו בצורה ישירה - לבין אם מספר דבר שיגרום לדיבור בגנותו. וזהו שכתב הרמב"ם "וכן המספר בטובת חברו בפני שונאיו הרי זה אבק לשון הרע, שזה גורם להם שיספרו בגנותו". ומרן הח"ח ביאר (הל' לשון הרע כלל ט באר מ"ח ס"ק א) שדברי הרמב"ם האחרונים "שזה גורם להם שיספרו בגנותו" נסובים גם על הדוגמאות הראשונות שהביא בתחילת אותה ההלכה, והן האומר "מי יאמר לפלוני שיהיה כמות שהוא עתה", או האומר "שתקו מפלוני איני רוצה להודיע מה אירע ומה היה", שגם דיבורים אלו הם אבק לשון הרע מחמת שהם גורמים לדיבור של לשון הרע גמור. אולם בניגוד אליהם, הדוגמאות שהביא בסיום אותה ההלכה, המספר דרך שחוק או דרך רמאות, הן דיבור אסור מצד עצמו, ואף שהיסווה את דיבורו במסווה של שחוק או רמאות זהו לשון הרע גמור.

5 ויעוין בספר ח"ח עם ביאור "נתיבות חיים" לר' משה קאופמן שליט"א מבני ברק שדן בדבר זה בתחילת כלל ט מהל' לשון הרע באות א בנתיב חיים שם, וציין למבי"ט בקרית ספר על הרמב"ם בהל' דעות שם שכתב להדיא שאבק לשון הרע איסורו מדרבנן, וכן נוטה דעתו של הר"מ קאופמן עצמו יעו"ש בדבריו. וכן כמעט מפורש בדברי הח"ח עצמו שכתב (בכלל ג במקור החיים ס"ק ג) שלשון הרע דרך שחוק אסור מן התורה, וביאר את הדברים (בהערה על באר מ"ח שם ס"ק ה) שכתב כן לאפוקי מדעת הרמב"ם שסובר שהוי אבק לשון הרע; ואם כן סבר הרמב"ם שאבק לשון הרע איסורו מדרבנן.